

פרשת הפסח אשר בשמות י"ב, ו' ואילך: "והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחדש... בין הערבים... ואכלו את הכשר בלילה הזה... והיה היום הזה לכם לזכרון וחנוּתם אותו חג... שבעת ימים" — ודבר ברור ומחזור הוא, ש"היום הזה" (פסוק י"ד) הוא היום החמשה עשר לחדש ניסן, אעפ"י שבפסוקים שלפניו דברה התורה על היום הארבעה עשר לחדש. התורה לא ראתה צורך לעצמה להגיד זאת בפרוש, יען כי הכל ידעו כי היום החמשה עשר מתחיל מן הלילה שלפניו (ראה ויקרא כ"ג, כ"ז, ל"ב) 18). וככה אומר גם יחזקאל: "בארבעה עשר יום לחדש יהיה לכם הפסח" וכונתו ל"בין הערבים" ול"בלילה הזה" שאחרי יום הארבעה עשר הנאמרים בשמות י"ב^א). נמצאנו למדים, ש"חג שבועות ימים" הבא אחריו מתחיל בלילה אור ליום החמשה עשר בניסן. ורק אם נניח, שחקת הפסח אשר בת"כ היתה לנגד עיני הנביא, נוכח להבין מדוע לא הזכיר כלל את חג השבועות. חג השבועות אינו נחשב בוֹיקרא כ"ג לחג בפני עצמו אלא לחג הסיום של פסח (עצרת של פסח). ולפיכך אין יחזקאל מזכיר אותו, כמו שאיננו מדבר על יום העצרת של חג הסוכות 19).

רמז לספירת שבעה שבועות מחג הפסח והלאה נמצא (כפי שהעיר כבר רש"י: "על שם שמתחילים ממנו לספור שבעה שבועות") בשם "חג שבועות ימים" (יחזקאל מ"ה, כ"א).

כל הראיות, שהובאו כאן ממקורות שונים, מאשרות ומקימות את הדבר, כי ספר יחזקאל תלוי בת"כ ומשפע ממנו. ועם בן אדם, שיבוא ויאמר, אחרי כל הצעת ההוכחות והראיות הנ"ל, כי החלקים השונים של ת"כ נוצרו ונתהוו רק אחרי גלות בבל—עם בן אדם כזה אין מה להתוכח.

תורת כהנים ומשנה התורה.

(פרק ט')

אחת השאלות החשובות ביותר, אשר עלינו למצוא תשובה עליה, היא: מהו היחס של ס' משנה התורה לתורת כהנים? ויש לנו הצדקה לקוות, כי כס' משנה התורה, שגם הוא ספר חקים בָּרְבוּ ובעקרו כמו ת"כ, נמצא את התשובה על השאלה: אם חקי ת"כ הונחו ביסודו או שלא הושם לב אליהם כלל וכלל. ואם יעלה בדיננו להוכיח, שמשנה התורה לא הניח את ת"כ רק בתור הנחה מוקדמת

א) ויש לנו רשות גמורה להניח הנחה זו, שיוחזקל הסתמך על פרק י"ב שבשמות, יען כי הראינו לעיל (עמ' ל"ז) שחמשה פסוקים משותפים לפרק הנ"ל וליחזקאל; גם המלים "עץ עבות" אשר ביוחזקאל כ', כ"ח שאולות הן (כפי שהראינו לעיל בעמ' כ"ח בהערה א') מחקי החגים אשר בוֹיקרא כ"ג, מ'.

בלבד אלא שהוא הושב את חקיה לחקים אלהיים שנתנו ע"י ה' למשה, או נהיה מוכרחים להודות, כי כל היסודות שעליהם נבנתה השיטה על התהוותה המאוחרת של תורת הכהונה והלוייה — יסודות שוא הם. בראשונה נאשר ונכנס את הדבר הזה:

(א) אין בס' משנה התורה רצון וכונה להחשב לספר החקים הראשון. וילהויזן, שטדה (Gesch. Isr. I 61; 658) וקורניל (Einl. in A. T.) אומרים, כי המקור היסודי של משנה התורה (Deuteronomium) כלל בתוכו רק את הפרקים: י"ב—כ"; וגם מן הפרקים האלה הם מוציאים אי-אלה פסוקים—וביחוד את הפסוקים המתנגדים לשיטתם על השקפתו של ס' משנה תורה הקדום (Ur-Dt). הנחת וילהויזן, אשר הוא חושב אותה לדבר שאינו מוטל בספק כלל, היא, שס' משנה תורה הקדום מתכוון להחשב לספר החקים הראשון ואיננו מניח ביסודו שום תורה שבכתב אחרת. ולפיכך הוא סובר, שכל הכתוב בפרקי-המבוא למשנה תורה, כי משה הודיע את בני ישראל את חקי משנה התורה (י"ב—כ"ו) בסוף ארבעים שנה לימי נדודיהם במדבר, סותר את הדברים שנאמרו במקור הקדום של משנה התורה^א. המקור הקדום הזה חשב את עצמו כראשיתו "להוצאה מרחבת ומשכללת של ס' הכרית העתיק"; ומכאן הוא (וילהויזן) למד, שמשנה לא נשא אתו במשך ארבעים שנה את החקים ואת המשפטים אשר קבל על הר חורב, אלא מסרם מיד לעם. — ההחלטה המשוונה וחסרת-הטעם הזאת יכולה לעמד על מקומה רק כשהיא נשענת על בקרת מנדנציווית שאין דוגמתה המוציאה את כל הפסוקים שאינם מתאימים אל ההחלטה הזאת ומיחסת אותם ליד עורך שחי בזמן מאוחר. קודם כל היו מוכרחים הפסוקים: ה'י"ב^ב בפרק כ"ג, המעידים באפן שאינו נשמע לשני פנים, כי משה נתן את החקים האלה לישראל בסוף ארבעים שנה ללכתם במדבר, לקבל עליהם באהבה את הדין: להתיתם ליד עורך, מעכר ומסדר. גם במשנה התורה כ"ד, ט' נזכר מאורע שארע רק אחר מתן התורה על הר חורב; ומוכן מאליו שגם הדבר הזה נחשב (כעיני וילהויזן וחבריו) להוספה מאוחרת!!

(א) וילהויזן (Jahrb. f. d. Th. 1877 s. 464) מסתמך כאן על משנה התורה כ"ו, י"ד י"ח; מהמקום הזה הוא לומד כביכול, כי החקים אשר בס' משנה התורה נאמרו לבני ישראל מיד אחרי נתינת עשרת הדברים על הר חורב, אולם ברור הדבר, שהמלה "היום" בפסוק י"ז מתכוננת לא ליום כריתת הברית על הר חורב, אלא ליום פרסומם של חקי משנה התורה; והפרסום הזה ביחד עם העובדה, שהעם קבל עליו את החקים האלה ברצון, נחשבים במשנה תורה כחדוש הברית אשר כרתה על הר חורב (עין בספרו של איואלד c 135 ע"ד העבר של הפעלים: "האמרת" והאמירך"). לברית סיני היה כח ותקף גם בימי הדוד הזה (דברים ה', ג); ועתה, לפני כניסתם לארץ ישראל, נתחדשה באלה ובשכועת. וככה אומר גם דילמאן (III s. 362). (ב) עין בספרו של קיוונ; Einl. s. 252 f; קיוונ מתנגד שם לדברי ואלטון ויגור המאחרים מתוך נמוקים אחרים את הפסוקים ב"ט' אשר בפרק כ"ג.

אולם גם פרק כ"ה, י"ז נוספר על פגישת ישראל בעמלק כעל דבר שקרה לפני זמן רב; וגם י"ב, ח' מתכון לעבר הירדן מזרחה בצוותו: "לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה היום!" יען כי בפסוק שאחריו כתוב: "ועברתם את הירדן"^א. מלבד זאת מניח בכל מקום המקור והקדום של משנה התורה גם את בחירת ה' בלויים כדבר שכבר נעשה (דברים י"ח, ה'; כ"א, ח' ועוד). והרבר הזה הלא קרה ככתוב גם במשנה תורה י', ח' וגם בשמות ל"ב, כ"ט רק אחר מעשה הקגל ולא (מובן מאליה) לפני מתן התורה על הר חורב. ולכסוף מזכיר המחוקק גם את החקים על דבר נגע הצרעה (דברים כ"ד, ח'), שכבר מסר לכהנים; ולו בא המחוקק לירי השקפה זו רק בזמן מתן התורה על הר חורב, כי אז לא היה יכול לעשות את הדבר הזה^ב. גם את המלים "כאשר צויתך" (י"ב, כ"א) יכולים ליהם רק למצוה שכבר נאמרה בימים עברו. — והיוצא מדברינו אלה הוא: תורת החקים והמשפטים אשר בדברים נאמרה לישראל רק אחרי לכתם ארבעים שנה במדבר. נמצא שאין שום יסוד לדעה המיחסת את נאום הפתיחה: מפרק ד', מ"ה עד פרק י"א, ל"ב, למחבר אחר ולא לאותו המחבר שכתב את הפרקים י"ב — כ"ו; ואת זאת — שהפרקים הנ"ל משמשים מכוא למשנה התורה: י"ב — כ"ו ושיכים אליה — סבר וקבל לא רק דילמאן אלא גם קיונן (קיונן בסס בפרטות את ההנחה הזאת בספרו: Einl. s. 108—112). כמכוא הזה למשנה תורה הולך וחוזר הרעיון (המתבטא בכהירות יתרה), כי עם ישראל צריך לקבל עליו עתה — כסוף ימי נודדיו הרכים במדבר, בהיותו קרוב לבוא לארץ שהבטיח ה' לאבותיו — בכל לבו ונפשו את החקים הכתובים להלן למען ישמרו לעשות בארצו הקדושה. ואחרי הניחנו את ההנחה הנ"ל, נוכל להגיד באפן אפרוורי, כי קרוב לאמת שם משנה התורה אינו מציג עצמו לפנינו בתור ספר החקים הראשון אשר נתן לבני ישראל, אלא הוא מניח ביסודו ספר חקים אחר, שנתפרסם בימי שהותם ארבעים שנה במדבר, ואשר עתה, לרגלי היותם קרובים לבוא לארץ כנען, יש צורך להרחיבו ולהגדירו. ולו רצה ס' משנה התורה להחשב לתורה שבכתב הראשונה, כי עתה היה קובע (כפי שעשה ס' הברית שהיה ידוע לו בכל אפן) את זמן פרסומו תיכף אחר מתן התורה על הר סיני ולא היה מרגיש וחוזר ומרגיש כנאומו הפתיחה והחתימה^ג, שהחקים

א) אין אנחנו מוצאים בשום מקום אפילו אות אחת על אודות ימי נודדים במדבר העתידיים לבוא; בפרק י"ח, מ"דכ' מדובר על הניתם לרגלי הר חורב ועל יום הקה"ל כעל מאורעות שארעו לפני ימים רבים; עין בספרו של קיונן: בסעיף ד' בהערות ד' וש'.

ב) אפשר להוכיח על נקלה, כי ס' משנה תורה משתמש בכל מקום, שהוא מדבר על חקיו הוא, בפעל: "אני מצוה" בזמן הוה (י"ב, י"ט, כ"ח; י"ג, א'; מ"ו, ה'; י"ט, ט'); אולם את הפעלים: "צויתים" ו"צויתך" בעבר יכולים ליהם רק לחקים הקודמים.

ג) אמנם לא כל נאומו הפתיחה והחתימה שיכים, לפי דברי הבקרת, למחברו של ס' משנה התורה, אולם בכ"ז מסכימים כל המבקרים החדשים פה אחר לזאת, שהחלקים האלה

האלה נאמרו לעם רק כעבור ארבעים שנה; ומכל שכן שלא היה מרגיש את זאת, מכיון שכנאום הפתיחה (דברים ה', כ"ח — ו', א') הוא מספר, שאת החקים הכתובים להלן (במשנה התורה) הודיע ה' את משה מיד אחרי השמיעו את עשרת הדברים על הר סיני.

(ב) משנה התורה וחקי ספר הברית.

הכל מסכימים, כי מחבר ס' משנה התורה ידע את חקי הברית אשר בשמות כ"כ"ג; ל"ד וי"ג; והוא גם הניחם ביסוד דבריו לפי מצב הענינים שתארנוהו זה עתה. משנה התורה (דברים כ"ח, ס"ט; כ"ט, ח' ועוד; עין גם בירמ' י"א, כ"ח) חושב את חקיו ליסודה ולבסיסה של ברית חדשה אשר כרת משה עפ"י ה' את בני ישראל בארץ מואב. מלבד הברית אשר כרת אתם כהורב"20). את הברית החדשה הזאת יעד לבני הדור החדש העומרים להתנחל בארץ אשר הבטיח להם ה'; אולם מכל שכן שלא תש כחם ותקפם של ברית חורב והחקים המונחים ביסודה גם לגבי הדור החדש הזה (דברים ה', כ"ג). אמנם ס' משנה התורה חוזר על חקים אחדים שנאמרו בשמות כ"כ"ג; ואולם בכ"ז א"א אפשר להגיד את זאת ביחס לרב חקיו של ס' הברית, אף על פי שאין ספק כי גם הם לא אבדו, לפי משנה התורה, את כחם²¹. וכן הונח ביסודו של דברים כ"ז, ה"ד דבר זה: המצוה הכתובה בשמות כ', כ"ה עודנה קימת ועומדת גם עתה; וכך נוכל להכין את מצות שנת השמיטה רק אם נניח ביסודה את חק שביתת הקרקע בשנה השביעית (שמות כ"ג, י"ד). ובשום אופן א"א אפשר לקבל את ההנחה, שס' משנה התורה חושב את עצמו לספר החקים היחיד, שיש לו כח ותקף הלכה למעשה; להפך, הוא היה מוכרח להניח ביסודו תורה שבכתב אחרת, אשר נתנה זמן רב לפניו ואשר כחה והשפעתה לא היו מוטלים בספק. ואם חקי הברית הונחו ביסודו של ס' משנה התורה — אעפ"י שהדבר הזה לא נאמר בו בפרוש בשום מקום ואעפ"י שנראה לנו בכל מקום כאלו ס' משנה התורה רצה להיות מקובל בתור ס' החקים היחידים — אז אין דבר שיתנגד לזאת, שס' משנה התורה הניח גם

קדמו לת"כ. ולכן נוכל להשתמש לשם חקירתנו זאת גם במקומות שונים מנאומי הפתיחה והחתימה — שביסודם הונחה תורת כהנים כהנחה מוקדמת — בתור ראיות לסתר את השקפתה של הבקרת המודרנית.

(א) אפשר לבאר את העובדה הזאת — שס' משנה התורה לא חזר על כל חקי ס' הברית אלא רק על אחדים מהם — בשני אופנים: או שמשם ראה צרך לחזור רק על חקים אחדים של ס' הברית ולשננם בנאומיו (אפשר היתה כונתו ללמדנו בהם דבר-מה חדש — "בשבי" דבר שנחדש בו, כמו שאומר התלמוד) או שנאמו של משה בצורתו הקדומה והמקורית כלל בתוכו את כל חקי ס' הברית, אלא שאח"כ לא הכנסו לתוך התורה כל אותם המקומות שאין בהם אלא חזרה פשוטה, מלה במלה, על חקי ספר הברית.

את ת"כ, בתור ספר חקים ידוע ובעל כח וחקק, מבלי שיאמר בו הדבר הזה בפרוש.

(ג) ס' משנה התורה מסתיע בחקי ת"כ.

אנחנו נוכל להוכיח גם בראיות חיוביות, שם' דברים (משנה התורה) הניח ביסודו את ס' ת"כ בתור ספר ידוע לו אשר חקיו היו נוהגים בישראל. את הדבר הזה נראה באופן ברור ומפרש בדברים כ"ד, ח'. שם כתוב: "השמר כנגע הצרעת לשמר מאד ולעשות ככל אשר יורו אתכם הכהנים הלויים כאשר צויתם תשמרו לעשות". הפסוק הזה מלמדנו בפרוש, שה' נתן לכהנים גם את חקי נגע הצרעת; והחקים האלה לא נכתבו לא בספר הכרית ולא במשנה התורה. וילחיון וחבריו מחליטים אפוא, שהפסוק הזה אינו מתכון לחקי הצרעת שנכתבו בויקרא י"ג י"ד, אלא למסרות שבט"פ^א שהיו ידועות רק לכהנים ושעליהן מדבר גם משנה התורה ל"ג, ט': "כי שמרו (הכהנים) אמרתך ובריתך ינצרו; יורו משפטך לעקב ותורתך לישראל". אולם דוקא הפסוק הזה מלמדנו, שלא רק מסרות שבט"פ בלבד, אלא גם תורות שהיו קבועות בכתב נתנו למשמרת לכהנים; יען כי ה"כרית" שהכהנים צריכים ל"נצור" אינה אלא החקים והמשפטים אשר נכתבו על לוחות הכרית ועל ספר הכרית (שמות כ"ד, ז'; ל"ד, כ"ז). והלא גם ספר משנה התורה גופא (בתור עצמותם ומהותם של דברי הכרית—ירמיהו י"א, ב' ואילך) נכתב על ספר ונתן למשמרת לכהנים (דברים ל"א, ט'; י"ז, י"ח). ומה יש להם צדקה להניח, כי החקים והתורות, אשר הכהנים היו צריכים להורות ולשפט על פיהם, היו, לפי ס' משנה התורה, רק מסרות שבט"פ? (22)

נשים לב גם לזאת, כי דברים כ"ד, ח' מדבר לא על הוראות הכהנים עפ"י שקול דעתם (ראה גם דברים י"ז, ח' ואילך), אלא הוא מדגיש שם בכל תקף: "כאשר צויתם תשמרו לעשות". נמצאנו למדים, שהמחוקק מזכיר אותנו חקים אלהיים ויודעים, שהכהנים ידעו עור לפני פרסומו של ס' משנה התורה ושעל מוצאם האלהי מעידות לא הוראות הכהנים עתה, אלא התורות שבכתב שנתנו כבר לפנינו. ומכל הנאמר כאן אנחנו באים לידי מסקנה, שם' דברים משנן את חקי הצרעת שנכתבו בויקרא י"ג י"ד (23) למען ישמרום לעשות; ואצלם נמצא הצווי המיוחד כמינו: גם אם הגדרתו והגבלתו של החק אינה מומלת בספק,

(א) האקסגטים החדשים לועגים לדברי חכמינו ז"ל (21) שאמרו, (חולין כ"ח, ע"א; ספרי ראה—המתרגם), כי המלים: "כאשר צויתך" דברים י"ב, כ"א) מתכונות למסרות שבט"פ; והד"ל אמרו את זאת רק מפני שאין בכל התורה כלה שום חק על דבר אופן השחיטה. אולם חקי הצרעת כתובים על ספר והנם לנגד עינינו ובכ"ז מחליטים המבקרים, שהפסוק מתכון כאן (דברים כ"ד, ח') למסרות שבט"פ!!

בכ"ז צריכה ההוראה לצאת רק מאת הכהנים^א (עין בויקרא י"ג, כ/ ט, י"ט, מ"ט; י"ד, ל"ה ועוד).

ד) משנה התורה י"ד ותורת-כהנים.

מפרק י"ד בס' משנה התורה אנחנו למדים בודאות גמורה, שלנגד עיני מחברו היו תורות הכהנים בכתב, מפני שמשנה התורה י"ד, ג"כ איננו אלא חזרה מקוצרת על מה שנכתב בויקרא י"א^ב. והדברים שיבואו להלן יראונו לדעת, כי מקור החקים האלה הוא בויקרא וכי ס' משנה התורה שארם ממנו:

1) הכתובים: "למינהו", "למינו", "למינה" זרים להרגל לשונו של ס' משנה התורה (וגם וילהיוון וקיון מסכימים לזאת) ומתאימים לדרכי הדבור של ת"כ; גם המלה "שרץ" (דברים י"ד, י"ט) לא נכתבה פס' דברים במקום אחר, ולעמדת זה מצויה המלה הזאת בת"כ.

2) אסור הנגיעה בנבלות כהמות מנאות (דברים י"א, ח') לוקח רק מת"כ, מפני שבה נכתבו גם חקי טומאה וטהרה (ויקרא י"א, כ"ד"ט); ואולם מקורו של האסור הזה אינו בספר משנה התורה, מפני שבו כתובים רק דיני מאכלות: הוא מסמן כמלים: "טהור" ו"ממא" רק את הדברים המותרים והאסורים באכילה. (אולם

א) בדברים י"ט, י"ז מדובר לא על הכהנים בלבד, אלא גם על שופטים אחרים; וכך הוא הדבר גם ב"ז, ט, י"ב; ואולם בדברים כ"ד, ח' נזכרו רק "הכהנים" בלבד בהסכמה גמורה עם הפסוקים השונים שהבאנו מת"כ. — ואם בכ"א, ח' נאמר על הכהנים, ש"על פיהם יהיה כל ריב", אין הדבר הזה על תפקידם של הכהנים, שנכתב כאן בחודשנות שבאה לידו, מוציא מן הכלל גם את השתתפותם של השופטים בדבור עיניו "ריב"; וביחוד שקודם, בכ"א, ב' ואילך, נזכרו בפרוש הזקנים והשופטים. — תפקידם של הכהנים לתורות את העם את החקים, שנאמר בס' משנה תורה לא בפרוש, נכתב בכלל רק בת"כ; עין בויקרא י', ו' ואילך; בויקרא י"ד, נ"ז ובתורות הרבות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן.

ב) קיון (Kuenen) חושב לדבר רב-ערך את העובדה הזאת, שהרשימה העממית של הבהמות היונקות המותרות באכילה (דברים י"ד, ד"ה) חסרה בויקרא י"א; אולם, להפך, מכאן ראייה, שס' ת"כ קדם למשנה תורה, מפני שבודאי לא ראה החק המקורי-האורוגינלי צרך לעצמו — מכיון שנכתבו סמני הטהרה הכלליים (שתי פרסות שסועות והעלאת גרה) של הבהמות המותרות באכילה גם בויקרא וגם כמשנה התורה — לחזר ולמנות בפרשות את החיות המותרות באכילה, כמו שלא ראה צרך למנות את מיני הדגים הטהורים (והדבר האחרון הזה לא נכתב גם בס' משנה התורה). אולם העם לא היה יכל לדרוש ולחקור, בקנותו חתיכות בשר לאכלה, אם הבהמה היתה בעלת שתי פרסות שסועות ומעלת גרה או לא ולכן פרט הכתוב בחקי העם (דברים, י"ד)²⁴ את הבהמות המותרות באכילה; וביחוד שלפי משנה התורה הותרה השחישה בכל מקום ואי-אפשר היה לשאל תמיד את פי הכהנים. בענין הדגים לא ראה צרך לעשות זאת, יען כי הקשקשת והסנפיר של כל דג ודג נראים היטב לכל. — ומכאן נמצאנו למדים, שספר משנה התורה הוסיף את הרשימה המפרשת של הבהמות היונקות; דמה "איל וצביו" הכתובים ב"ד, ה' ל"ב, ט"ו, כ"ב ול"ט, כ"ב.

ס' משנה התורה ידע גם את חקי הטומאה והטהרה; עין בפדקים: י"ב, ט"ז, כ"ב; ט"ז, כ"ב; כ"ה, י"א; כ"ה, י"ד).

3) הפסוק: "כל עוף טהור תאכלו" (דברים י"ד, כ') כשהוא לעצמו נראה כחזרה גרידה על הפסוק: "כל צפור טהורה תאכלו" (שם י"א); וגם מקומו אחר "שרץ העוף" (דברים י"ד, י"ט) מפנה אליו ביחוד את שימת לבנו; ואולם את באורו הנכון של הפסוק הנ"ל נמצא בויקרא י"א; שם הוא הולך ומונה אחר שרצי העוף הטמאים את שרצי העוף הטהורים (ויקרא י"א, י"א-כ"ב). ס' משנה התורה כתב תחת הרשימה המפורטת הזאת רק חק כולל ("כל עוף טהור תאכלו" דברים י"ד, כ') אחר, מפני שאכילה ארבה לא היתה מצויה ולא ראה שום צרך למנותם בפרוטרוט בחקי העם; והמלה "עוף" מסמנת באופן כזה רק את שרץ העוף כמו בפסוק י"ט. והפסוק הסתום הזה לא יתבאר אלא אם נאמר, שביסודו הונחו הגדרות והגבלות מפרשות במקום אחר.—ואת זאת אנחנו למדים גם מדבר זה: חקי השרצים השורצים על הארץ, שנאמרו בויקרא י"א, ט"א-ט"ב, חסרים כמשנה התורה; והסבה שגרמה לחסרון הזה היתה בודאי העובדה הזאת: העם היה נמנע מאכל את השקצים האלה גם מבלי האסור הזה 25); אולם החוק הסקורי והקדום לא היה יכל לעבר בשתיקה על הצוויים האלה, כפי שמעיד סיומו של פרק י"א בויקרא (ט"א וט"ז); והיוצא לנו מכל הדברים שנאמרו כאן הוא: החקים הכתובים בדברים י"ד שאולים הם^א).

4) סדר החקים אשר במשנה התורה מתאים בכל לסדר אשר בת"כ; בס' משנה התורה נכתבו הצוויים האלה על אדות: א) בעל-חיים יונקים. ב) דגים. ג) צפרים. ד) שרצי העוף. ה) נבלות; אולם חק הנבלה הזה בא במשנה התורה בצורה אחרת לגמרי מאשר בויקרא; בויקרא הוא אחד מחקי הטומאה והטהרה, ומפני זה נמנו שם סוגים שונים של נבלות (ויקרא י"א, כ"ד-ט"ו); א) נבלות כהמות אסורות (כ"ד-כ"ח); ב) נבלות שרצים (כ"ט-ל"ח); ג) נבלות כהמות טהורות (ל"ט-מ"ו); נבלות כהמות טהורות לא נאסרו בו כאכילה; אכילתן נאסרה רק לכהנים (ויקרא כ"ב, ח'); הור צריך רק לרחץ את בשרו—אחר אכילת נבלה—ולכבס את בגדיו (ויקרא י"ז ט"ו), ואם לא עשה את זאת עליו להביא קרבן

א) דילמאן III 606 דמה II³⁵²⁵ וII⁴⁸²⁵) מפנה את שימת לבנו לזאת: המקור ת"כ בויקרא ובבראשית א' כ"א ואילך תקדים את חיות המים לעופות. אולם במקור אחר (I 2) יש סדר כזה (ויקרא י"א, ט"ז; כ"ה; כ"ה): בחמה, עוף. שרץ המים ושרץ הארץ; ס' משנה התורה מחזיק אפוא בסדרו של ת"כ.—אנחנו מסכימים עם דילמאן בואה. שהתאמת הסדר אשר בס' משנה התורה לסדר אשר בת"כ מעורה גם כן, כי ס' משנה התורה שאף מאת ת"כ; אולם לעמת זה אין לדמר מהסדר אשר בויקרא י"א, ט"א, כי שם היה לנגד עיניהם מקור אחר; דמה את פסקי-הסיום אשר בויקרא י"ד, כ"ד-כ"ו למ"ו, ל"ב ואילך.

הטאת (ויקרא ה', ב'; ראה דילמאן שם) ^(א). אולם ס' משנה התורה אסר אכילת כל נבלה בתתו טעם ונמוק: ישראל הוא "עם קדוש לה" (קדוש כקדושתם של כהנים; עין כשמות י"ט, ו'); כאור ההבדל הזה שבין ס' משנה התורה לבין ת"כ נכתב למעלה (כ"א). ובכל אפן יוצאת מכל הדברים שנאמרו כאן מסקנה זו: ס' משנה התורה מאוחר לת"כ וחקי המאכלות האסורים והמותרים אשר במשנה התורה לוקחו מתורת הכהונה והלויה.

קיונן מודה, שהרגלי הלשון של דברים י"ד מסכימים עם ת"כ. ובכל זאת סובר קיונן שההסכמה הנ"ל תבאר, אם נניח כי מחבר ס' משנה התורה (דברים) קבל מ"הכהנים" הלויים—שידעם והכירם וכא כמשא וכמתן אתם (דברים י"ז, י"ח; ל"א, ט') וגם יחס בלי ספק ערך רב להוראתם (כ"ד, ח')—את תורת "הטהור והטמא" או בע"פ או בצורת רשימות ככתב שיצאו מתחת עטו של אחד מהם. אנחנו מפנים את שימת לב הקורא לזאת, שלו היתה להם רק מסרת משותפת שבכ"פ בלבד, כי עתה אי"א אפשר היה להעלות על הדעת התאמה כזו, לפי משמעותן של המלים, של ויקרא י"א לדברים י"ד. ובעל כרחנו אנחנו צריכים להניח, שלנגד עיניהם היה לכהפ"ח—אם לא נרצה להניד שאחד שאל מאת חברו—קבץ חקים משותף ככתב; וגם קיונן בעצמו מודה כאפשרותו של הדבר הזה. ואם היתה לבעל ס' משנה התורה תורת כהנים קדומה על "הטהור והטמא", אז כודאי כלל בתוכו המקור הזה לא רק את התורות האלה בלבד. היחשב קיונן, כי במקרה באה לידו של מחבר משנה התורה רשימה קצרה שכללה בתוכה רק את תורת הבהמות הטהורות והטמאות! ואם מלבד זאת ידע ס' משנה התורה, כפי שהראינו, את תורות הכהנים על נגע הצרעה (דברים כ"ד, ח') וגם את חקי חטומאה והטהרה (שם י"ב, ט"ז), הרי עלינו לקבל בפשיטות גמורה את ההנחה, שלנגד עיניו היו קבצים ככתב של תורות כהנים; ואין שום יסוד שכ"ל לדבר להכחיש את זהותן של התורות שהיו לפני בעל ס' משנה התורה ותורות הכלולות בספר ויקרא שלנו ^(ב).

(א) לפי קבלת חז"ל אין הטמא חיב הטאת אלא אם כן נכנס למקדש או אכל קדש. בפרושי לסי ויקרא (עמוד ר"א) העירותי, כי טעמה ונמוקה של המצוה הזאת הוא בתנאי החיים במדבר: כל עם ישראל הנה מסביב למשכן והיה אוכל רק בשר קדש מפני שבשר תאווה נאסר עליו; ואז היה קשה מאד לטמא. שמומאתו נעלמה ממנו להזהר מכניסה למקום הקדוש ומאכילת קדש.

(ב) תורות הקרבנות היו קשורות ואחוזות היטב בתורות הצרעת. בתורות הצרעת אנחנו מוצאים סמנים רבים המעידים על יחסן אל תורות הקרבנות ואי"א אפשר להעלות על הדעת את מציאותן של הראשונות בלי האחרונות. הנוסחות: "אדם כי" "איש כי" הן משותפות לתורות הצרעת ולתורות הכהנים האחרות (עין לעיל בעמ' מ"א). קרבנות הטהרה אשר בני ישראל צוו עליהם בויקרא י"ד, א'—ל"ב, מתאימים בכל לחקי הקרבנות אשר בפרקים: א"י שבויקרא;

ה) ס' משנה התורה והקים אחרים אשר בתורת כהנים.

אולם לא רק „התורות“ בלבד אלא גם הקים אחרים שכתב היו לנגד עיני המחבר של משנה התורה; הוא מכאן במקצת וגם חוזר עליהם במלים אחרות, כמו שהעיר כבר דילמאן (III s. 605). אל החקים האלה שיכים: „ולא תאכל הנפש עם הבשר“ (דברים י"ב, כ"ג); דמה לבראשית ט', ד' ולויקרא י"ז, י"ד. — „לא תתגודדו—למט“ (דברים י"ד, א'); דמה לויקרא י"ט, כ"ח א'; כ"א, ה'. — תחת המלה „שקץ“ המצויה לרב בויקרא י"א משתמש ס' משנה התורה י"ד, ג' במלה „תועבה“ ובמקום אחד (ז', כ"ו) הוא כותבה ביחד עם „שקץ“. — המלים: „בערב כבוא השמש“ (דבר' ט"ז, ו') הן הרחבה לשם כאורה של הנוסחה: „בין הערבים“ אשר בשמות י"ב, ו'. אל האסור: „ומצבה לא תקימו לכם“ (ויקרא כ"ז, א') מוסיף ס' משנה התורה לשם הסברה את המלים: „אשר שנה ה' אלהיך“ (ט"ז, כ"ב) ב.

הפסוקים: ט"ז י"א במשנה התורה כ"ב באו להרחיב ולהשלים את המצוה שנאמרה בקצור בויקרא י"ט, י"ט (דילמאן: III 344 מתנגד לקיומן). משנה התורה כ"ד, י"ד ט"ז מכאן ומכאן את מצות „לא תעשוק“ אשר בויקרא י"ט, י"ג. משנה התורה כ"ב, כ"ב חוזר בדרכי הרבוב המיוחדים לו על ויקרא כ', י'. משנה התורה כ"ד, י"ט—כ"ב הוא חזרה במקצת על ויקרא י"ט, ט' והשלמה במקצת לני"ל. גם היחס של משנה התורה כ"ה, י"ג ט"ז לויקרא י"ט, ל"ו הוא כיחוס של כאור לגוף הספר²⁶. במקומות אחרים הניח ס' משנה התורה כיסוד דבריו את המצוות שנאמרו בפרשות בת"כ. ואם ס' משנה התורה י"ז, א' אוסר לזבח לה' בהמות בעלות כוח ומביא רק שתי דוגמאות (ט"ז, כ"א), אז בודאי הניח כיסוד האסור הזה את המצוה המפורטת שנאמרה לכהנים בויקרא כ"ב, כ"כ י"ד. וכך היו לנגד עיני משנה התורה כ"ב, י"ב כאורה של המצוה הזאת והרחבתה אשר בכדורב ט"ז, ל"ז; מבלי הכאור הזה לא יוכן כלל הציווי אשר במשנה התורה כ"ב, י"ב; זרק כגדלים האלה הותר, באפן יוצא מהכלל, שעמנו (עין בפרושו של רש"י לפסוק

י"ד, י"ג הוא כעין ציפחה מו', ב', ד'. ועוד: המלים „אל מחוץ לעיר, אל מקום טמא“ שבויקרא י"ד, מ', מ"ה מתאימות אל „מחוץ לעיר אל מקום טהור“ אשר בויקרא ו', ד' (עין בפרושו לויקרא בעמ' רכ"ז בהערה ב'). נמצאנו למרים, שגם תורת הקרבנות היתה לנגד עיניו של בעל ס' משנה התורה.

א) הכטוי הקדום: „שרט“ כתחלה בבטוי העממי: „גדה“ (עין בירמיהו ט"ז, ו'; מ"א ה'; מ"ז, ה'; מ"א י"ח, כ"ח).

ב) ראה את הערתו הנכונה של רש"י (לפי הספרי): ההוספה הזו באה להדגיש, כי המצבה שנאמרה עתה לה' אעפ"י שבימי האבות היתה אהובה לו (בראשית ל"ה, י"ד; אגב נעיר, כי המקום הזה שייך לת"כ).

ג) צריך לשים לב לזאת, שם משנה התורה חוזר על הכתוב: „לא תעשו עול“ — שבו מתחילה המצוה בויקרא—במלים: „כל עושה עול“ ובהן הוא מסיים את האסור הזה.

הזוה). במקומות אחרים מסתמך ספר משנה התורה באפן ישר על ת"כ; במשנה התורה י, טו וי"ח, כי רומזות המלים: "כאשר דבר לו" לבמדבר י"ח, כ, כ"ה (ראה את הנוסחה הזאת בדברים א, י"א; ו, י"ט; טו, ג; י"א, כ"ה; י"ב, כ; ט"ו, ו; כ, י"ז; כ"ו, י"ח)^א. ואם כמשנה התורה כ"ג, י"ב נאמר, שגם את הזכ צריך להוציא אף מחוץ למחנה, או בודאי קשור הצווי הזה אף במדבר ה, א"ד מצד אחד ואל ויקרא י"ב, ד' מן הצד השני, מפני שבמדה ידועה נחשב המחנה אשר ה' מתהלך בקרבו למקום קדוש. וכך אין משנה התורה כ, ו, וכ"ח, ל' המדבר על חלול כרם, מתכון אלא למצוה הכתובה בויקרא י"ט, כ"ג-כ"ה. במשנה התורה כ"ג, א' נכתב אחד מאסורי ערוה; אולם קשה להעלות על הדעת, שם משנה התורה אסר על כל הקרובים רק את לקיחת אשת האב בלבד; ולפיכך צריך להגיד גם בענין הזה, שביסוד החק הזה הונחו חקי ויקרא י"ח זכ. בפרושי בארתי, מדוע נכתב בס' משנה התורה רק אסור הערוה היחירי הזה. לאמתו של דבר נאמרו בפרשת הקללות אשר כמשנה התורה כ"ז עוד אסורי ערוה אחרים אשר העובר עליהם יהיה "ארור". משנה התורה י"ח, ט"ו-ד' הוא חזרה והשלמה לאסורים אשר בשמות כ"ב, י"ז ואשר בויקרא י"ח, כ"א; י"ט, כ"ו, ל"א; כ, ו, כ"ז והוא משמש מכוא לחקים על אודות הנביאים.

ד) חקת החגים במשנה התורה ובחזרת כהנים.

גם בחקת החגים אשר כמשנה התורה (פרק ט"ז) נכרת ידיעת המחבר את החקים המתאימים להם אשר בת"כ; ואעפ"י שנראה לנו כאלו הפרק הזה של ס' משנה התורה צמוד רק לס' הכרית (שמות כ"ג), אולם אם נעמיק להתבונן בו נמצא בו על נקלה סמנים המעידים על זקת ס' משנה התורה לת"כ^ב. — בספר הכרית אין שלש הרגלים תלויים איש כרעהו; ואולם רק ויקרא כ"ג מלמדנו שחג השבועות קשור בעקר לחג המצות ומשמש לו כעין חג סיום והשלמה^ג; ומפני זה מחולקת חקת החגים אשר בויקרא כ"ג לשני חלקים המסומנים ע"י הפסוק הגומר: "אני ה' אלהיכם" (כ"ב ומ"ג); החלק הראשון כולל בתוכו את חגי האביב: חג הפסח והחג המסימו ומשלימו—חג השבועות; החלק השני—חגי הסתו: חג הסכות, שני החגים אשר לפניו וחג הסיום ("שמיני עצרת") אשר לאחריו. אולם גם ס' משנה התורה מלמדנו (בפרק ט"ז), שחג השבועות שיך לחג הפסח

א) בכל מקום שאנחנו מוצאים בס' משנה התורה את המלים: "כאשר דבר" מצא נמצא את המקום המתאים להן בחומשי התורה אשר לפניו; דמה. למשל, משנה התורה א, י"א לבראשית ט"ו, ה'; כ"ח, י"ד. — משנה התורה י"ב, כ' לשמות ל"ד, כ"ד. — משנה התורה כ, י"ז לשמות ל"ד, י"א ואיך; משנה התורה כ"ג, י"ח לשמות י"ט, ח'.

ב) על דבר "חג המצות" ו"פסח" תמצא בספרו של ריהם: St. u. Kr. 1868 s. 362.

ג) עיין במאמרי ע"ד חמשת חומשי התורה (11. Ges. s.).

ותלוי בו; ועל השיכות הזאת מעידות גם הצורה התצונית [פרשת שני החגים האלה נגמרת במצות זכרון אחת: "וזכרת כי עבד היית במצרים ושמרת ועשית את החקים האלה" (ט"ז, י"ב) המתיחסת לשניהם יחד]^א וגם עצמות דבריו (הוא מצוה לחג אח חג השבעות שבעה שבועות אחרי תחלת הקציר); ותחלת הקציר היחה, כפי שאפשר ללמד מפסוק ט' (דברים ט"ז) ומהבטוי "חדש האביב", בהג הפסח.—ונשים לב גם לזאת, כי ס' משנה התורה, שאיננו אומר בפרוש כי הקציר מתחיל כהג הפסח, מסתמך על ויקרא כ"ג, י"א כעל ענין ידוע ומפורסם (עין בספרו של דילמאן: III s. 314²).

הסכמה מפליאה מצד ס' משנה התורה לת"כ רואים אנחנו גם במצוה הכתובה בספר משנה התורה לחג "במקום אשר יבחר ה'" רק יום אחד של חג הפסח (עין בפרושו של דילמאן לדברים ט"ז, ז'); ואולם לעומת זה הוא מצוה לחג את כל שבועת ימי חג הסכות "במקום הנבחר" (דברים ט"ז, ט"ו); וכמו כן נקרא גם בח"כ רק היום הראשון של חג המצות בשם "חג"^ג ובהג הסכות נקראים כל שבועת הימים בשם כזה (ויקרא כ"ג, ה'; ל"ד; במדבר כ"ח, י"ז; כ"ט, י"ב); בס' הכרית (שמות כ"ג, ט"ז; ל"ד, י"ח) אין הכרית בשבועת ימי חג המצות בין איש לרעהו ובשמות י"ג, ו' נקרא היום השביעי בפשיטות בשם "חג"; נמצאנו למדים, שס' משנה התורה נשען בענין הזה באפן גלוי ונראה לכל על ת"כ. ועוד: אין אנחנו מוצאים בס' הכרית שום אסור לעשות מלאכה בחגים, אעפ"י שבפסוקים הסמוכים הוא מצוה על השביתה והמנוחה ביום השבת. ולעומת זאת אסר ס' משנה התורה ט"ז, ח' בפרוש את המלאכה בשביעי של פסח; אולם מכיון שאין שום יסוד ונמוק להכרלת היום השביעי מכל ימי החג האחרים, על כן עלינו להניח הנחה זו: ס' משנה התורה אסר, כמו ס' ת"כ, את המלאכה בכל ימי החגים הקדושים; הוא קבע את אסור המלאכה שנית בפרוש רק בענין שביעי של פסח, מפני שהיינו יכולים לחשב שהמלאכה הותרה בו מכיון שאין צורך לחג אותו "במקום אשר יבחר ה'" ומכיון שתוא חל בימי הקציר^ד (עין במאמרי על המשת חומשי התורה Ges. s. 27).

א) "וזכרת כי עבד היית במצרים ושמרת ועשית את החקים האלה". — אין ספק, כי המלים: "החקים האלה" מתיחסות לא רק אל המצוה: לשתף את העניים בשמחה (כמו שחושבים מפרשים אחדים), הכתובה בפסוק שלפניהן, אלא מצות הזכרון הזאת משמשת סיוע לכל חקי החגים הכתובים עד כאן; עין בשמות י"ב, כ"ד; י"ג, י'.

ב) השם "חג שבעות" מעיד, כי גם שמות ל"ד, כ"ב מניח בתור הנחה מוקדמת את ספירת שבע השבתות. שצו עליה בויקרא כ"ג. הדבר הזה מסכים עם המסקנה שהסקתי בפרושי לויקרא, כי ויקרא כ"ג הוא מחקי סיני ונגלה לישראל טרם הגלות שמות ל"ד.

ג) עין בפרושי לויקרא כ"ג.

ד) עין בספרו של דילמאן: III s. 608.

נשים לב גם לזאת: רק ס' ת"כ משתמש בשם "חג הסכות" (דברים ט"ז, י"ג, ט"ז; ל"א, י'); בויקרא כ"ג, מ"ב נתן מעמו ונמוקו של השם הזה, אולם בשמות כ"ג, ט"ז ול"ד, כ"ב הוא קורא לו "חג האסיף". גם מקורו של השם "עצרת" (דברים ט"ז, ח') ליום האחרון של חג הפסח הוא בת"כ; שם הוא מסמן בשם הזה את חג הסיוס וההשלמה של חג הסכות (ויקרא כ"ג, ל"ו). בשני ספרי החקים האלה (משנה-תורה ות"כ) באה המלה הזאת בתור טרמינוס ליום שעקר הניגתו הוא בשביתה. מכל מלאכת עבודה. האסור: "לא תעשה כל מלאכה" בא תמיד בעין באור ופרוש למלה הנ"ל²⁷). גם הבטוי: "חפזון" (דברים ט"ז, ג') שאול הוא מת"כ (שמות י"ב, י"א).

ז) משנה התורה י"ב ות"כ.

כבר הוכחנו לעיל (בעמ' ח'), כי החק על אדות שחיטת חולין אשר בדברים י"ב מסתמך רק על ויקרא י"ז. נוסף כאן את הדברים הבאים להלן: אם נתבונן ונתעמק במשנה התורה י"ב, ת"כ"ח נראה ונוכח, כי חקים אחדים הולכים וחוזרים שם שתי פעמים. דברים י"ב, ח"י"ח שזה עפ"י תכנו לדברים י"ב, כ"כ"ז. בשני המקומות האלה כתובים החקים הבאים: א) את קדשי המזבח צריך להביא אל המקום אשר יבחר בו ה' ולאכלם שם; הפסוקים: ה—י"ד; י"ז"י"ח—לפסוקים: כ"ד"כ"ז. ב) שחיטת חולין מותרת בכל מקום בארץ ורק הדם בלבד אסור באכילה; הפסוקים: ט"ז"ט"ז=כ'—כ"ה.

שני המקומות שיום אפוא זה לזה עפ"י תכנם ומהותם ובכ"ז אם נתעמק בהם ונבחנם היטב יתברר לנו, כי השקפותיהם שונות ונבדלות אשה מרעותה. משנה התורה י"ב, ח—י"ח מניח הנחה מוקדמת, שבהנה מקריבים קרבנות בכל מקום, ככל אשר אנחנו עושים פה היום, איש כל הישר בעיניו" (פסוק ח'); ולכן הוא אוסר בפרטות ובכל חמר הדין את ההפקרות השוררת בענין הקרבת הקרבנות. ולמען לא נחשב, שכל שחיטה מחוץ למקום הנבחר אסורה, הוא מגביל בקצור, בפסוק אחד (ט"ז), את האסור שנאמר בפסוקים הקודמים ומתיר שחיטת חולין ("רק בכל אות נפשך" וכו') בכל מקום. נמצאנו למדים, שלפנינו כאן חק אוסר שכחו הגבל ביחס לענין אחד—אולם אחר הוא מצב הענינים כחק השני שנאמר בפסוקים: כ—כ"ז; כאן לפנינו השקפה אחרת לגמרי. בהנה קרוב כל העם למקום מקדשו ולכן אסור לשחט צאן ובקר, אם לא הובאו כתורת קרבן לה'; אבל בימים הבאים ישתנו תנאי-החיים: עם ישראל ישב בארץ גדולה

א) בפרושי לויקרא כ"ג, ל"ו ימצא הקורא את הסכה שגרמה לזאת. ששביעי של פסח יקרא במשנה התורה בשם "עצרת", בה בשעה שס' ת"כ אינו משתמש בשם הזה לגבי חג המצות.

ורחבת ידים; המקדש יהיה רחוק ממקומות מושבם (28) של רב בני העם, ומפני זה הוא מחיר לימים העתידים לבוא שחישת בקר וצאן לשם אכילת כשר תאזה בכל מקום. רק—מוסיף הוא כחור הגבלה—קדשיך אשר יהיו לך ונרדיך תשא (אפילו ממקומות רחוקים) ובאת אל המקום אשר יבחר ה'—נמצאנו למדים, שבחק השני הזה (כ'—כ"ז) בושל אסור שהיה קים ועומד; ורק ביחס לענינים ידועים נשאר לו עוד כח ותקף.

ומחזור הדבר, כי החק השני הזה (כ"ז) מגדיר הגדרה נוספת את החק הכתוב בויקרא י"ז. "מוזבח ה'" אשר במשנה התורה י"ב, כ"ז הוא אותו המוזבח הנזכר בויקרא י"ז, ו'; הנמוק של אסור אכילת הדם הוא הוא אותו הנמוק הכתוב בויקרא י"ז, י"א, י"ד (דמה לבראשית ט', ד'); וכך החק בדברים י"ב, כ' ואילך יתבאר לנו רק אם נאמר שכל עקרו לא בא אלא לבלא את האסור החמור אשר בויקרא י"ז, א"ד' (עין לעיל, בעמוד ח' ואילך).

אבל מהו יסודו של החק הראשון (דברים י"ב, ח"י"ט)? אפשר לחשב שהחק הזה נוכחן כנגד המצוה הכתובה בשמות כ', כ"ד, המתירה לכאורה את רבוי המזבחות; אולם אליבא דאמת כדאי וראוי לשים לב לזאת, שלנגד עיני החק אשר לפנינו היה אפן עבודת ה' של בני ישראל בעבר הירדן מזרחת; כתוב כאן: "לא תעשון ככל אשר אנחנו עושים פה" — "כי לא באתם עד עתה אל המנוחה" — "ועברתם את הירדן" (ח"י). — כל הפסוקים האלה מעידים, כי מקומו של החק שלפנינו הוא בעבר הירדן מזרחת^א. ואמנם ההדגשה המפורשה ("פה היום" בפסוק ח') אומרת לנו ברור, כי חפש הכחירה כמקומות הקרכת הקרבנות החל רק בימים האחרונים במושבותיהם עתה; אולם לפנינו בימי לכתם במדבר לא היה כדבר הזה. בני ישראל לא ישבו, כנראה, בעבר הירדן מזרחת כמחנה אחד, אלא היו פזורים בעריהם (עין בבמדבר כ"א, כ"ה, ל"א) "וכל איש הישר בעיניו יעשה". בני ישראל היו שוחטים בקר וצאן והיו מקריבים קרבנות על המזבחות ועל הכמות כחפץ לבם^ב, כי כתנאי חיהם לא יכלו לקים ולשמר את המצוה הכתובה בויקרא י"ז; והחק שלפנינו (י"ב, ח"י"ט) רוצה לאסר עליהם כאסור חמור, כאשר יבואו אל המנוחה ואל הנחלה, את המנהג הקים — המנהג הרע הזה (עין בפרושו של הראב"ע). והמסקנה היוצאת מדברינו היא: החק הזה מאוחר בזמנו לחק הכתוב בדברים י"ב, כ"ז^ג; האחרון הוא אחד מחקי הר מיני (שנאמר בסגנונו של ס' משנה

(א) עין לעיל בעמוד מ"ה.

(ב) והקאל כ', כ"ח מסתמך, כנראה, על העובדה הזאת באמרו, כי עם כואם לארץ החלו מוד להקריב את קרבנותיהם על הכמות; ובאפן כזה תחא, כנראה, כונתן של המלים: "ואביאם אל הארץ" וכו' לדברים שנעשו תיכף אחרי כבוש עבר הירדן מזרחת.

(ג) קורניל מוצא בפרק י"ב שני דובלטים: הקטע: ח"י' על יד י"א-י"ב, והקטע: מ"ז

התורה) ונוסף על הכתוב בויקרא י"ז, א"ט; קרוב לאמת שנתן על הר סיני ובשום אופן אי-אפשר להגיד שנאמר בשנת הארבעים ללכתם במדבר א).
(ח) ההנחות ההיסטוריות אשר בס' משנה התורה.

נתבונן עוד אל ההנחות ההיסטוריות אשר בס' משנה התורה (דברים). כאן אנחנו צריכים להקדים הערה קצרה זו: הרבה עזות יש ברצון לגלות אל נכון את המקור אשר ממנו שאב הנביא את העובדות ההיסטוריות המפורזות בנבואות התוכחה והמוסר שלו. ינסו פעם להקיר ולדרש באופן כזה את הפרק העשרים ביחוקאל ולמצא את המקורות IE, ת"כ או מקור אחר אשר הניחו בימורו! כל מסקנה שנסיק בענין הזה תהא מסקנת שוא ותרמית; וגם אם יובאו ביחד אתה אל מערכת המלחמה (ראיות מן הסתום. המתרגם) argumenta ex silentio, גם אז תשען תוצאת החקירה על דברים שנאמרו בסגנון של ודאות ובטחון אבל לא על הוכחות וראיות טמשיות.

וילהויזן (Gesch. Isr. s. 384 p2 395) מחליט ואומר: «ס' משנה התורה עובר בשתיקה גמורה על כל הענינים שהם מעצמותו ומסגולתו של המקור ת"כ ומקפץ ועובר ישר משמות ל"ד אל במדבר י'; ס' משנה התורה רומז או חוזר על ספורים במספר לא קטן שנאמרו רק במקורות IE בלבד ולא במקור היסודי של ת"כ; את ההפך מזה אין אנחנו מוצאים בו». ויש להתפלא ולהשתאות לזאת, שוילהויזן איננו מביא שום ראיה להחלטה הכללית הזו! אמנם המאמר: «ס' משנה התורה מקפץ ועובר ישר משמות ל"ד אל במדבר י'» נראה לכאורה כראיה מכריעה; אולם כאן לא הושם לב כלל אל העובדה הזאת: כל החלק הזה של

ייש עיי כ"כ"ח (גם שמה: Gesch. Isr. I 658, הודה לו כדובלס האחרון); אין ספק שהפסוקים: ה'ידו הקדימו לבוא; הפסוק ה' מצפרק על גקלה לפסוק ד'; וכן ברור ומחזור הדברי שהקמעים: מ"ד"יש וכ"כ"ח אינם צריכים להיות איש על יד רעהו (הולצינגר 264). — שטיינמל (Zschr. f. Völkerpsych. 1880 XI s. 7—13) מוצא בפרק הזה שבעה קמעים שונים (א': א"ד; ב': ... ח"ד"יב; ג': ... י"ג"יש; ד': ... י"ד"יש; ה': ... כ"י; ו': ... כ"ד"כ"ח; ז': ... כ"א"כ"ח; ח': ... כ"ט"ל"א; ט': ... ח"ג, א'). הורס ב/ו 52-6 Revue de l'hist. des relig. XVI אינו מסתפק בזאת שהוא מפרק לפי שיטתו של G. d'Eichthal, את הפרק י"ב לשתי תעודות: א"ג, כ"ט"ל"א וד' — כ"ח, אלא שהוא סובר עוד שהקמעי: ד' — כ"ח מרכב מארבעה פסוקים שונים: א) ד"ד, כ"א"כ"ג, ב) ח"ד"יב, ג) י"ג"יש, ד) כ'; כ"ד"כ"ח. — הפסוק ג' שבארבעת הקמעים האלה כולל בתוכו מצוות פולחן גמורים; הפסוקים: ח' — י"ב כוללים בתוכם רק את אסור הפולחן מחוץ לירושלם (הולצינגר 293). — עוד בשנת 1873 סבר צונץ וקבל חלוקת-בקרת משולשת (DMZ s. 669): א) ח"ד; ב) י"ד"יב (נשנו בפסוקים: י"ד"יב, ח). ב) י"ג"יש, ג) כ"י"ז. — אני סובר, שלפי כל הבאורים שנכתבו כאן אין לך דבר פשוט מזה, שנקבל את החלוקה באופן כזה, ששתי קבוצות החקים האלה מפי משה יצאו.

א) עין במאמרו של ריהם ב/ו stud. u. Kr. 1872 s. 305 על אדות עשרת הדברים אשר בשמות כ' ובמשנה התורה ה'.

התורה, מלבד הספור על הקמת המשכן וקרושן, כולל בחזכו רק חקים; על חלק גדול של החקים האלה (תורת הצרעת) מסתמך ס' משנה התורה באפן גלוי ונדאה לעיני כל (עין לעיל בעמ' ט"ז ואילך) וחלק אחר (דיני מאכלות) הובא בו כמעט מלה כמלה (עין לעיל, בעמ' מ"ח ואילך); ויותר מואת אי-אפשר לדרש ממנו *! רק הספור על דבר המשכן חסר בו; ואולם לפי דברי וילהויזן (Gesch. 393, p. 2, s. 382) וכל המבקרים החודשים סופר גם במקור IE, בין הפסוק ו' ובין הפסוק ז' שבפרק ל"ג בשמות, על הקמת אהל המועד (ובכלל אפן היה היה, לפי שמות ל"ג, ז', אהל מועד כזה במדבר); וככ"ז אין שום סמן ורמז לאהל המועד הזה במשנה התורה! והדבר הזה יתבאר היטב אם נאמר, שהמקור משנה התורה רצה במקום קדוש, קבוע, כמקום אשר יבחר ה', ולא רצה לדבר על אהל נודד ובלתי יציב. ולפיכך פור התפוררה הראיה מאי-הזכרתו את אהל המועד ותהי לאפס.

ואולם דוגמאות אחרות הובאו ע"י וילהויזן לשם אשורה ובסוסה של החלטה אחרת: בכל הספורים הנמצאים גם ב-IE וגם במקור היסודי של ת"כ (Q) הולך ס' משנה התורה בכל מקום, שיש הכרח נכר ובלוט בין שני המקורות הנ"ל, אחר הנסחה של ה-IE (Wellhausen: Gesch. s. 384).—ואולם גם אם נסכים לדבריו ונאמר שכך הוא מצב הענינים, היכל נולד להסיק מכאן מסקנה, שס' משנה התורה לא ידע ולא הכיר את ת"כ? הלא אז נצטרך להגיד, לפי דעתם של המבקרים החדשים, כי הסופרים, שחיו אחר גלות בבל, המסכימים תמיד למקור ת"כ, לא ידעו את המקורות: IE ומשנה התורה! אולם באמת גם עצם ההחלטה הזאת איננה נכונה.—נבחר את הדוגמאות:

א) "המרגלים יצאו מקדש (דברים א', י"ט) ולא מדבר פארן".—אבל באחר הפסוקים (במדבר י"ג, כ"ז) השיך בלי ספק למקור היסודי של ת"כ (Q) כתובות המלים: "אל מדבר פארן קדשה"; ומכאן ראיה, שהשמות: "מדבר פארן" ו"קדשה" הם היינו הך ו"קדשה" היתה ידועה לס' ת"כ. ואם בקרת מנדנציווית תחשב את "קדשה" להוספה מאוחרת, אז נשאל: מדוע אין הוספה כזאת גם בכמדבר י"ג, ג' ו' ואם יבואו לידי מסקנה, שס' משנה התורה לא ידע ולא הכיר את ת"כ, מפני שהמקור הנ"ל אינו משתמש גם בשם "פארן" אלא רק בשם "קדש" גירוא,—הרי אפשר גם להחליט ולאמר, כי ס' משנה התורה ידע רק את המקור I בלבד

ב) ישום הקורא את לבו אל המעגל הזה: המבקרים החדשים אינם רוצים להודות בואת, שלנגד עיני משנה התורה כ"ז, ה' ומשנה התורה י"ד היו החקים הכתובים בויקרא י"א-י"ו. מפני שהמקור משנה התורה לא ידע את ת"כ; ואולם ראיה לדבריהם, שס' משנה התורה לא ידע את המקור ת"כ, הם חזורים ומביאים מואת, שס' משנה התורה לא שם לב אל ויקרא כ"ז!

ולא את המקור E, מפני שרק השם "חורב" (ולא השם: "סיני") מצוי בו; והחלטה כזאת תחשב כודאי לדבר המתנגד אל ההגיון הפשוט! ולכן אפשר להגיד, כי היחס של "פארן" אל "קדש" הוא כיחסו של "סיני" אל "חורב". ראה: רברים ל"ג, ב' (הופיע מהר פארן); "מדבר צין" במדבר י"ג, כ"א ובמדבר כ', א'; ל"ג, ל"ו.

ב) "המרגלים באו רק עד חברון (דברים א', כ"ד) ולא עד לבוא חמת". — אולם המסקנה הנ"ל, שהמרגלים באו, לפי המקורות IE וס' משנה התורה, רק עד חברון היא בדיה שבוו המבקרים מלבם. התאור אשר במדבר י"ג, כ"ט: "עמלק יושב בארץ הנגב והחתי והיבזסי והאמורי יושב בהר והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן" אומר לנו ברור, כי המרגלים תרו את הארץ לארכה ולרחבה וילכו מהלאה לחברון ה"ך וחרר צפונה. ענין בואם לנתל' אשכל' אשר על יד חברון צוין ביחוד ובפרטות, מפני שמראה הנפילים בני הענק אשר ישבו במקום הזה השפיע על המרגלים, כידוע, השפעה פטלית; עין במדבר י"ג, כ"ח, ל"ג; בדברים א', כ"ח; ב', י', כ"א; גס ס' משנה התורה מודגיש ביחוד את העובדה הזאת, יען כי כנאומיו הוא מבליט פעמים רבות את הפלא הגדול, כי ה' נתן בידו בני ישראל את הנפילים בני הענק אשר איש לא היה יכל להתיצב לפניהם עד עתה (דברים ט', ב'); ואפשר להבין על נקלה, שמפני השיבותם וערכם של חברון הענקים לא הזכיר ס' משנה התורה את יתר מסעותיהם של המרגלים.

ג) "כלב היה במספר המרגלים (דברים א', ט"ו) ולא יהושע". — אולם מ"ן של גראף, דחה בכ"ז את הדעה האומרת, כי במקור IE נזכר רק כלב במספר המרגלים ולא יהושע. — במדבר י"ג, ו' ואילך; י"ד, ל'; ל"ב, י"ב (עין גם ביהושע י"ד, ו'; קיונן אומר בלי שום יסוד ונמוק, כי המלים: "על אדותיך" הן הוספה מאוחרת) מוערעים בהחלט את ההחלטה הנ"ל של ויל הויזן. הדבר היחיד, שגרם לזאת ששמו של יהושע לא יזכר בדברים א', ל"ו, הוא, כי מיד כמותו הפרק, בפסוק ל"ח, יאמר על אדותיו, כי הוא יעמד בראש העם והוא יביאם אל הארץ הקדושה.

ד) "מהאנשים אשר הצו על משה ואהרן (במדבר ט"ו) נזכרים (בדברים י"א, ו') רק דתן ואבירם ולא קרח והלויים". — אולם גם בת"כ נזכרים שמותיחם של דתן ואבירם בקהל המורדים (במדבר כ"ו, ט')^א.

א) קיונן (בעמודים: 96-321), קיזר ואחרים סוברים, כי הפסוקים: ט"ו"א במדבר כ"ו הם הוספה מאוחרת לת"כ. אולם מכיון שאין שום סמן ורמז בכל הפרק הזה להוספות מאוחרות, הרי עלינו להגיד, כי בקרת כזאת היא בקרת מנדנציווית, שבעורתה יכולה כל השערה שבעולם להפטר מכל המכשולים שעל דרכה.

ס' משנה התורה מדבר על המאורע הזה רק אנב אורחא. ס' משנה התורה מזכיר רק את ענינם הנורא של דתן ואבירם למען יהיו למשל מעורר פחד וזועה ולא את הלויים, אשר הצמינו בקנאם לה' ואשר נחשבו למורי העם ומאשריו. והאם אין למצוא טעם ונמוק אחר לעובדה הנ"ל אלא את זה, שס' משנה התורה לא ידע את מעשה קרח^(א)? עין בפרושיהם של קנובל, קייל ושולץ (דברים י"א, ו').

ה) «אחרי התישבותו היו לעם דין ודברים עם מואב ועמון (דברים כ"ג, ד') ולא עם מדין; המשא והמתן של בלעם היה עם הראשונים ולא עם האחרונים» — אולם גם לפי המקורות I E השתתפו זקני מואב עם זקני מדין בעצה הזאת (במדבר כ"ב, ד, ז'). ויליהוין (Iahrbb. f. d. Theol. 1876 s. 579) אומר, כי המלים «זקני מדין» הן מהשפעתו של המקור היסודי של Q (ת"כ). ובאמת יכולה בקרת כזאת לחולל נפלאות: בכל הפרק ההוא אין שום סמן השפעה של Q וככ"ז מוצאו של השם «מדין» הוא — לטובתה ולהנאתה של הרעה המשותפת — מהמקור ת"כ⁽²⁾ לעמון לא היו שום דין ודברים, גם לפי המקור ת"כ וגם לפי המקורות I E, עם ישראל. נמצאנו למדים, שבענין הזה הולך ס' משנה התורה בדרכו המיוחדת ואינו משפע לא מת"כ (Q) ולא מ' I E. עמוני ומואבי לא יבוא בקהל ה" — אומר ס' משנה התורה ואינו מזכיר את מדין, מפני שגורלו היה כגורל עמלק: שנאתו הגדולה את ישראל גרמה לו שנשמד כחרב גם בימי משה וגם בימי גדעון.

אלה הן כל הדוגמאות שהובאו ע"י ויליהוין לשם אשורה ובסופה של החלטה, כי בס' משנה התורה הושם לב רק למקורות I E בלבד ולא לת"כ. מוכחתי שאוכל להעמיד מול החלטה הנ"ל, הנשענת על משענות רפויים כאלה, הוכחות אחדות שאמנם אין להן כשהן לעצמן כח הכרעה, אולם אחד גיבסא ערכן שזה בכל אופן לאותם היסודות המדומים של ויליהוין, ומאידך גיבסא יחזקו ויבססו את תוצאת חקירתנו המאושרת והמקימת למעלה ע"י ראיות אחרות. קודם כל נזכיר את הקורא את אותם הדברים שכבר הובאו ע"י נלדקה (Nöldeke) וויליהוין בתור סימנים המעירים על ידיעת ס' משנה התורה את המקור ת"כ; אולם ויליהוין סובר, שאין לסמנים האלה דריכת ועצמה לערער את יסודותיהן של הראיות שכנגד. ואלה

(א) ודבר זה, שבמדבר כ"ג, ו"א מספר בהדגשה מיוחדת כי «בני קרח לא מתו», מלמדנו: מה גדולה ורבה היתה חשיבותם של בני קרח! ובאופן כזה מתבארת ומתחזקת לנו בפשיטות גמורה עובדה זו: שס' משנה התורה (י"א, ו') לא הזכיר את חטאו של אביהם. — וככה עובר גם מחבר דברי הימים בשתיקה על מעשה דוד וכת שבע. האם גם מחברו של מזמור ק"ו בתהלים, המזכיר בפסוק י"ז רק את דתן ואבירם בלבד, לא ידע כלום ע"ד קרח ועדתו? (29).

(ב) עין בספרו של דילמאן: III s. 141; דילמאן דוחה מתוך נמוקים אחרים את דעתו של ויליהוין ותוא מיהם את במדבר כ"ב, ד' למקור I. המודיענו גם הוא ע"ד השתתפותו של מואב עם מדין.

הם: ארון עצי השטים (דברים י', ג'); שנים עשר המרגלים (דברים א', כ"ג); שבועים הנפש שירדו מצרימה (דברים י', כ"ב) והוספתיו של ס' משנה התורה ליהושע ה', «בערב» החת «בין הערבים»; ט', «יחייב» («אלהי ישראל»); י"ג, כ' ואילך וכיחוד—פרק כ"ב. אל הדברים האלה צריך להוסיף עוד, שני פסוקים מספר מלכים, אשר מקורם הוא בת"כ: «ישראל יהיה שמך» (מל"א י"ח, ל"א)—בבראשית ל"ה, י'; «וימלא את החכמה ואת התבונה ואת הרעת לעשות כל מלאכה בנחשת» (מל"א ז', י"ד)—בשמות ל"א, ג' ואילך; ל"ה, ל"א ואילך.

אולם גם במקומות אחרים בולטת ונכרת ודעת ס' משנה התורה את הספורים אשר בת"כ; במשנה התורה ב', י"ד כתוב: «והימים אשר הלכנו מקדש ברנע עד אשר עברנו את נחל זרד שלשים ושמונה שנה»; ענין לכת בני ישראל במדבר ארבעים שנה נמצא בכל המסורות; אולם את סכום שלשים ושמונה השנים בערך שעברו מצאתם מקדש עד עברם את נחל זרד אפשר לחשב רק ע"י המספרים הנתונים בת"כ; לפי במדבר י', י"א נסעו בני ישראל למסעיהם ממדבר סיני בשנה השנית, כחדש השני בעשרים בחדש; המסע לקדש נפסק כאמצע פעמים אחדות (ההפסקות האלה ארכו, לכהפ"ח, כחדש ושבעה ימים—במדבר י"א, כ'; י"ב, ט"ו); ומשם, מקדש, שלח משה את המרגלים אשר שהו בדרך ארבעים יום. שיבת המרגלים חלה בערך בשנה השנית בחדש החמשי. אהרן מת לפי במדבר ל"ג, ל"ה בשנת הארבעים לצאת בני ישראל מארץ מצרים, בחדש החמשי באחד לחדש, ותיכף ומיד אחרי מותו עברו בני ישראל את נחל זרד (במדבר כ"א, י"ב); נמצאנו למדים שהדבר הזה קרה כשלשים ושמונה שנה אחרי שליחת המרגלים לתור את הארץ. ולולא היה ס' משנה התורה (או לכהפ"ח—Rd) תלוי בת"כ ומשפע ממנו, כי אז לא היינו יודעים את הטעם: מדוע קרו ויאתיו כל המקרים הרבים והמאורעות מצאתם ממצרים עד כואם לקדש רק כמשך שנה ומקצתה ולמסעיהם מקדש עד נחל זרד היו צריכים בני ישראל לזמן של שלשים ושמונה שנה. וגם מלבד זאת מתאים משנה התורה ב', י"ד-ט"ו גם בלשונו וגם בתכנון לת"כ; כאן

(א) «בבלי דעת» בפסוק ג' וגם בפסוקים: ד"ו. מכאן למד דילמאן, שעורכו של ס' משנה התורה ידע את ת"כ והשתמש בו (III s. 568). אמנם קיונו (s. 126) מסתמך על תרגום השבעים. שחמלים: «בבלי דעת» בפסוקים ג' וד"ו חסרות בו; אולם דילמאן מביא בצדק סיוע לדבריו מזאת, שתרגום השבעים לסי יהושע השמים לא פעם ולא פעמים פסוקים וגם קבוצות-פסוקים שלמות ולכן איננו יכול להיות לבר-סמך ולמכריע גם כאן.

(ב) דילמאן מיהם בלי שום יסוד ונמוק את דברים ב', י"ד-ט"ו לעורכו של ס' משנה התורה—Rd; אולם גם אם נקבל את ההנחה הזו גם אז נוכל להביא ראיה מפורשת מכאן, שעורך משנה התורה, לכהפ"ח, ידע את ת"כ; ומובן מאליו, שבית מדרשה החדש של הבקרה אינו יכול להסכים לזאת.

הוא חוזר ואומר, כי רק אנשי המלחמה מתו במדבר (ט"ו); באפן ברור יותר נאמר במדבר ל"ב, י"א—קמץ הקרוב ברוחו (לפי דברי וילהיימן) למשנה התורה— כי רק על הגברים מבני עשרים שנה ומעלה נקנסה מיתה; אולם הרבר הזה נכתב רק בת"כ, במעשה המרגלים; ובכלל נאמרה חובת העבודה כצבא מבן עשרים ומעלה רק בת"כ; במקורות I E אין שום רמז לזאת.

במזיים אחרים כמשנה התורה הם מאוצר לשונו של ת"כ: "זכר ונקבה" (דברים ד', ט"ו); "הקשה רוח" (ב', ל'); ו"מורשה" (ל"ג, ד'); ומלבד זאת מתאים "וצו את יהושע" אשר במשנה התורה ג', כ"ח (עין גם במשנה התורה ל"א, י"ד) אל "וציוחה אותו" של ת"כ (במדבר כ"ז, י"ט; דמה לפסוק כ"ב); וגם מצות ה' את משה, שיעלה על ראש הפסגה ויראה את הארץ אשר בעבר הירדן (דברים ג', כ"ז), נמצאת רק בת"כ (במדבר כ"ז, י"ב; דברים ל"ב, מ"ט; ל"ד, א); גם היעוד הקשה: "יככה ה' בשחין מצרים" (דברים כ"ח, כ"ז; דמה לפסוק ס' ולדברים ז', ט"ו) מתכון רק לספור הכתוב בשמות ט', ח"י"א, השיך למקור ת"כ (עין בספרו של דילמאן, בפרושו למקום הזה).

כל הדברים שנאמרו לעיל בפרק הזה מוכיחים, כי ס' משנה התורה ידע את "התורות" של ת"כ: במקומות רבים הונחו ביסודם של הקיו ומשפטיו או גם הובאו בו מלה במלה.—ועוד: אין כנאומו ההיסטוריים של משנה התורה שום סמן שיעיד על אידיעתו את ספורי ת"כ; אלא, להפך, בכל מקום שמודמנת לו אפשרות הוא שם את לבו לכל הספורים הכתובים בארבעת חומשי התורה שלפניו. ולכן יכולים אנחנו להחליט החלטה גמורה, כי ביסודו של ס' משנה התורה הונחו ארבעת חומשי התורה בצורתם ובסדרם שבימינו וכי כבר בימים קדומים מאד נוסף עליהם ס' משנה התורה כתור סיומו והשלמתו של כל ספר התורה. ואין צורך להגיד, כי המסקנה שהסקנו על היחס של ס' משנה התורה למקור ת"כ לא תוכל להתאחד עם השיטה החדשה על אודות ת"כ וכי בעלי ההשקפה הזאת יוכלו להלחם במעצורים ששמנו כאן על דרכם רק בעזרת תרוצים וישובים רחוקים מכל המינים*).

א) יש צורך לדבר עוד על היחס של דברי התוכחה אשר בויקרא כ"ו אל יעודי הענש אשר כמשנה התורה כ"ח. בפרושי לויקרא. הנמצא תחת מכבש הדפוס, הוכחה כי גם בענין הזה משפט הבכורה לויקרא וכי ס' משנה התורה כ"ח תלוי בו ומשפע ממנו (מויקרא כ"ו).— עוד דבר רב משקל וערך: ת"כ לא הניחה ביסודה שום ספר הקים אחר, באותה שעה, שבזמנם של ירמיהו ויחזקאל, וביחוד בתקופת הגלות ואחריה, נחשב ס' משנה התורה לספר מקובל ומפורסם שנתן ע"י משה. הורת כהנים היתה צריכה לס' משנה התורה לשם השלמתה וסיומה; מה יהא גורלו של אהל המועד בארץ הקדושה? היחיה בית מקדש מרכזי או לא? על השאלות האלה אנחנו מוצאים תשובה רק בס' משנה התורה; עין ביהושע י"ח וכ"ב. — עין הלוי: